

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.

Coll. No. 577

Title Sfota Tattva

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 877 Subject : Vedānta.

Title : Sfota Tattva.

Author : Krishna Śeṣa Scribe : —

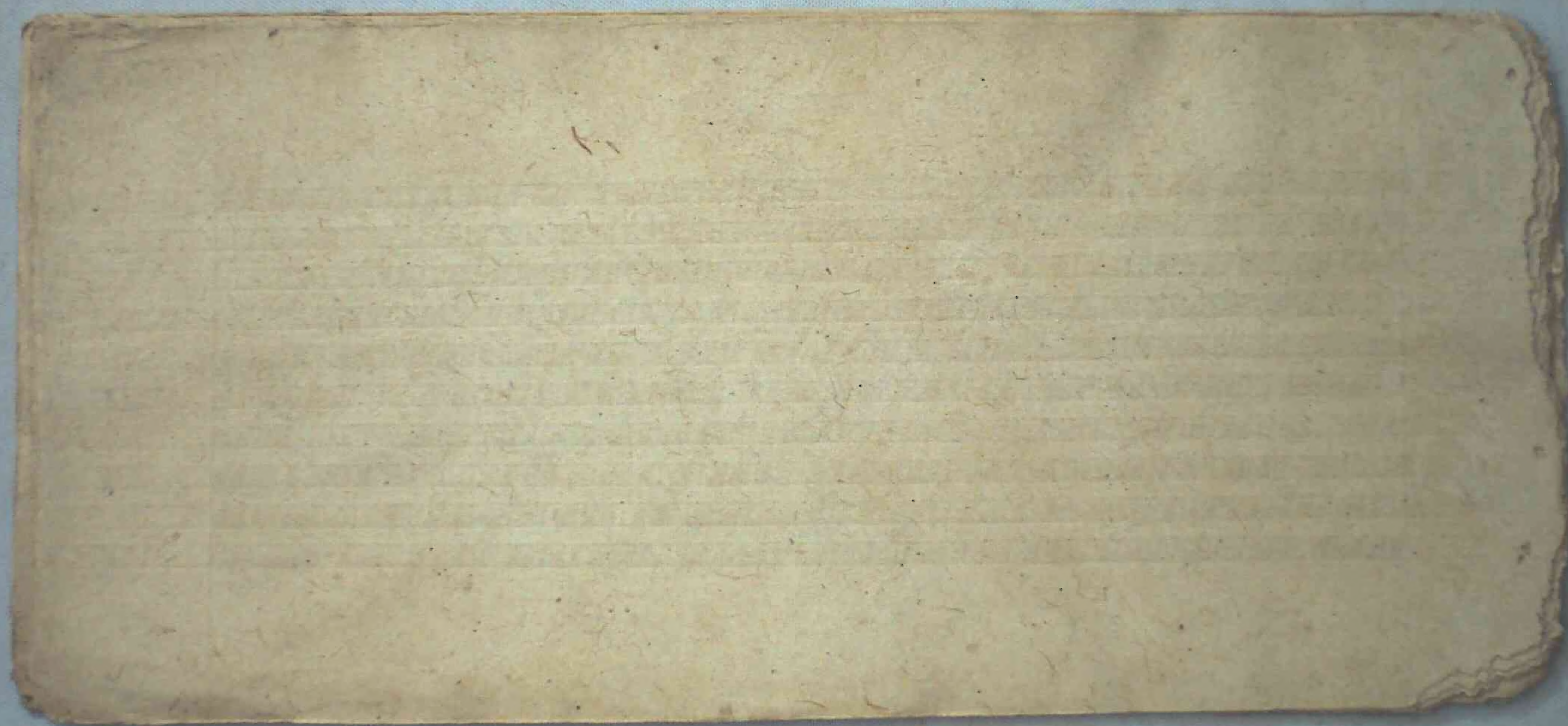
Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 9.9" by 4.4" Extent : 12 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : —

१ श्री गणेशाय नमः । राक्षसविद्वानंदमधिष्ठानमुपास्महे । यस्य वर्णाः पदं वाक्यं विवर्त्तः सं चकारुः । महाभाष्यमतं
 नृहरिणापि प्रकाशितं । आलोच्य सर्वत्र त्रिणिस्फोटितं निरूप्यते । इह पौंड्राक्याचार्यप्रतीतिः । सर्वानुभवसिद्धास
 मभिः ३ र्ववादि संघनाचानत्रवर्णनप्रत्येकमभिदधति । प्रथमवर्णदेवार्थप्रतीतिवर्णनत्रैवेयर्थ्यपत्तेः । नापि लिखिताः । उच्य
 तितप्रधंसिनां क्रमिकाणां मेलनाभावात् । नाप्येकस्मृतिगोचराः । नदीसदृशसोदीनासदृशेकस्मृतिविषयत्वेनाविशेषा
 तैः । अतो वर्णनिर्णयः परस्मोदो वाक्यस्फोटो वा नवयवको निसोर्थवाचक इत्याह । न प्रत्येकमपिलिखितं नैवेकस्मृ
 तिगोचराः । अर्थस्य वाचकवर्णः किं नुस्फोटः स च द्विधा । अदिभापदस्फोटो वाक्यस्फोटो वा । तत्र पदस्फोटो द्वादीपदस्फोट
 एव निसो नवयवः । पामार्थसंज्ञाभिज्ञानमावर्णवाक्योस्तत्राध्यासस्तद्विवर्त्तइति तद्विरोधोऽपि विद्वक्तः । केवलपदस्फो
 टेभ्य एवाकांक्षादिमहिम्ना वाक्यर्थः समुल्लसतीति मय्यते । वाक्यस्फोटो द्वादीनुवाक्यमेव निस्यमनवयवमिषिष्ठानां
 वर्णपदेन तद्विवर्त्तइति तद्विजाग-आविद्यक इति मय्यते । वाक्यस्फोटपदे कश्चिन्मावयवमय्यते । तदा तत्रैवादिस्था
 नोद्भववाच्यदीयनार्दपरनामकधनिविशेषा निमज्जानिसा विभवावर्ण एवेयवर्त्तः । इयाविशेषः । यन्त्रिरवयवपद्धती

रा २

ता २
 हे १

था २ नां सावयवपदे धनिर्णयवर्णनां स्फोटमंत्रक लपिति । वस्तुनस्तु सावयवपदो न संभवति । तथा हि । वर्णः स्फोटस्यावय
 वानवत्तः किं नानुमतमवलं विभूतिद्व्याणि भवेयुरथवा तार्किकमतमवलम्ब्य गगनगुण-आहोस्विदेकदेशीय
 मतमवलम्ब्य वायवीयारब्धव्याणीति । न तावदाद्यः पलः । सर्वत्रावयवानामवयवपदे या-यूनपरिमाणत्वं दृष्टं । वर्ण
 नां च परमप्रहतां तदसंभवेऽवयवत्वाभावात् । नमधमः । वर्णनामाकाशगुणत्वे सत्यदभ्यतया समवायिकारणत्वा
 नावेदमसमवायिकारणत्वं पस्यावयवत्वस्याभावात् । ना-सः । आशुतरविनाशिनां क्रमिकाणामसहस्रुवामसंब
 द्धानामवयविनमविभ्राणानामवयवत्वाभावादि सनवयवः प्रसक्तमितवर्णपदविजागो वाक्यस्फोटो द्वावश्रयानित
 त्वमानुवर्णनां निसृतयाऽस्ति समुदायः स चार्थगमयतीत्यत-आह । वर्णप्रत्यभिज्ञानवला स्यात्प्रत्यभिज्ञायादि । अनि
 येनैव किं न स्यादुसादिदिश्यां लोकेनाधो योहं वा । येपितराच-चभवं शोहमिदानीं नृननुभवापीति प्रत्यभिज्ञावला
 दास्येनानि सत्वमिव शोयंगकारदसादिप्रत्यभिज्ञावलाहर्णानां निसत्वमानवेपात्रांतिः । बाधकाभावात् । अथ प्रत्य
 बिज्ञावाधकं किं चिदुपहणीयम् । ननु कम् । उल्लेहं न हि यो मोहोदृशानमपि बाधकम् । स सर्वमवहारेषु संशयात्माह

ना ४
 हृ ३

२

यंत्रजदिना तत्रैकस्मिन् ननु चायता मुदा नो नुदा तः सानुनासिको निरनुनासिकश्चेति विरुद्ध धर्मा आस्ताद्ध
 कोद्देशो वर्णनां । न चोदात्तादयो वर्ण मञ्जक धर्मानवर्ण धर्मा इति वा मञ्जक धर्मा का वा वक्षे पा मश्चा वणत्वेन ननु मणि
 मश्चा वणत्वापत्तेरिति । अने गुण्य ग्रहणे पि इन्द्रियाणां गुण ग्रहण मस्ति । कथम-यथा भूजला काश आह वै प्रणि रसन
 श्रोत्रेर्गंध रस गन्धो रस एतेन तात्वाद योपि विरुद्ध धर्मा आस्ताताः । भवेतां वा गुण गुणिनो एकेन्द्रिय ग्रहो नथापि
 न दोषः । धनी नामपि शब्दत्वा ह्यवणत्वेन ननु नोदात्तादि धर्म प्रतीतेः । अथवा या प्रत्यभिज्ञा सागत्वादि जाति विषया नगा
 दि भक्ति विषया । अतएव एवमदोष लभ्यता वक्तुं नोदुर्नीयते सो मशर्मा धीने विस्मय शर्मा धीने इति । सत्यम् । यो यथा
 दि भक्ति नेर मंगी ह्यसगत्वे कस्यपि पधान नेर क मना प्रयासः सपां गदि भक्ता चेदास्तु कि मत्तर्गु नागत्वेनां गा ह
 नेना तथा चार्हुः । तेन यश्चाप्यने जाते स्तद्वर्ण दिव लभ्यते । भक्ति ला नस्तु नारे भइति गत्वा दि धी वृथेति । भक्ति ला नः उदा
 त्तादि नोदः । एवं चावधित प्रत्यभिज्ञा वलादे कत्वे निश्चितेन द्यञ्जक धनि विषयो यं चि चित्रः प्रत्ययोन वर्ण विषय इति ।
 किं च वर्ण नेर देश गकारानुद-चायदिति प्रत्ययः स्यान्नर ह्यलोग कार मिति । तथा चाह शा रिक ज्ञाप्य भगवान्शंकरा

२

अः सर्वपक्षार्थ प्रत्यय प्रसङ्गादि सनु भवानुसारिणी सावक्त आतिषा चानेकत्वा दनु भव कर्म तथा । नि भक्ति ह्येण सा हि संन
 संभवति । तथा तद्व्यञ्जका वा यवा धनयश्च वह चक्षेत्र्य भवधान नित्यपदे पि नाभी पां समुदाय इति । अर्थ प्रत्ययानुपपत्त्या
 यो यं नित्यो निरवयवः स्फोटोद्गी की यते संन संभवति । अर्थ प्रतीनेरन्यथोपपत्तेः । तथा हि स्मरण फलो बी सतद्वा वास्ताव
 पूर्वपूर्व वर्णानु भव संस्कार स्तेषां कूटो सवर्णानु भव सह कारी तत एवार्थ प्रती-श्रुपपत्तिरिति । अत आह । पूर्वानु भव कदा स
 स्मृशार्थ धीः । स्वभावस्य विपर्ययात् । अने-यस्य गोरवात् । यो यद्विषयानु भव ज-यः सतद्विषयो स्मृति प्रसृत इति संस्कार
 कूटो अस्मिन्नर्थ धियमादध्या तदा सर्वोपि जनो यं कं चिदेक मर्थ मनु भूय सर्वे जानीयादित्यति प्रसङ्गः । तथा च द्विती मयी
 कायां वाचस्पति मिश्राः । जावनापरा नामः संस्कारस्य स्वरूपे सादकानु भव गो च स्मृति जननार-यव सा मश्या दर्शनात् । न
 हि गवानु भव जनितः संस्कारः क इति स्मृतिं नुरगेदति । एतेन प्रत्येक वर्णानु भव जनित संस्कार कदेन तावद् वर्ण गो चोका
 समुदाय वद न ह्यस्मृति ज-यते सा वां सवर्ण संगतार्थ धियमा भवत इति निरस्तमान चक्षु संस्मृति जनन शंको तादृश सं
 स्कार रूपा यां तावदा र्थ धी जनन शक्ति क मन मिनि वा अमृ शक्ता वपि शक्ति क मना यां व-ह्यादि शक्ता वपि शक्ति क म

वार्यः। कर्णमन्त्रयएवहि प्रसुच्चाणं प्रसजिह्वा यन्नेद्विगोशब्द उच्चारितं तिदि प्रतीति नद्विगोशब्दविति। यद्यपि सोयंगकाररति
 प्रसजिह्वा स्तिनयपिउसन्नो गकारो विनष्टो गकारस्तो गकारो मन्नेगकार इत्याद्यनेक प्रतीतिवलेन चेदे भासमाने प्रसजिह्वा
 यास्तज्जातीयत्वं विषयो ननु मन्त्रयनेदः। नचैवं तज्जातीयो यमिति धीः स्यान्ननुसोयमितीवा मन्त्रासैवेयं दयशि स्वातावेवंति
 त्तिरीनुपभुजेतदे वेदमोषधमन्त्रैः। पीतं मया पिपीयते इत्यादिपुन ज्जातीय प्रतीतिरपि सोयमि स्याको रदर्शनात्। तज्जातीयो
 यंन सोयमिति मन्त्रय चेदा प्रतीतिश्चानवगत्तादि जानावेव विवदित मन्त्रागकारोयंगकारो यमिसंनुगताकार प्रतीतिवलेन
 स्त्रीपुंसादि वक्तु विशेषानुमानवलेन चतसिद्धेः। अन्यथा जातिमात्रो चेदप्रसङ्गः। नच प्रमाह प्रसजिह्वा वलेन
 तएवा यमुसाहदि प्रस्ययइति विनिगमनाविरहोतिवा म्यां उपय प्रतीत्यप्रापण्यक मन्त्रापेदेयैकस्या एव प्रसजिह्वा
 या अप्रापण्यक मन्त्रालाघवस्य विनिगमकत्वात् तस्मादुभयमने स्फोरु पशवपारु मन्त्राणवत्समणाप्यपकुतिः कर्तुं श
 क्यते इति। ननु माधुसाधुविनाशित्वं। निसा एव वर्ण इति दर्शने कथमसहै सत आह। निसानामपि वर्णानां तत्र द्वयजं क
 वायुभिः। धनिजिर्वर्णिते धानेन वर्णं समुदायधीः। निसानामपि अपिशब्दादि नूनां वा वास्तवी संगतिरिति प्रसङ्गः नीहर्व

३२

ति३

धनिग

भाव

गोचरे कस्मृतिजनकत्वं न विरुध्यते। दृष्टं चैतत्। संस्कारचतुष्टयनपेहः। स्मरणकारणं चतुष्टयश्च तन्निपेक्षा आलोचनकार
 णं प्रसजिह्वा नेनु संस्कारासापेक्षाश्चतुष्टयइति। नचैकस्मृत्तुपाहृदवर्णनां वाचकत्वेन हीहीन इति सरोर सइति कमस्मरणनि
 यमापारक्रमविपरीतक्रमाभ्यां विशेषो न स्यादिति वा मन्त्रायावद्भ्यो यादृशेभ्यश्चार्थः प्रतीयते तावतां तादृशानां चार्थवत्वा
 धकत्वाद्वा कारणानुदुक्तं। यावन्तोयादृशा ये च यदर्थप्रतिपादनं। वर्णः प्रज्ञातसामर्थ्यात्ते तथैवावबोधका इति। यादृशा इत्य
 नेनैकवर्णकाः। क्रमिकाश्च युक्तम। क्रमश्चावपूर्वी। आनुपूर्वी च पूर्वपूर्ववर्णधंसो वा पूर्वपूर्ववर्णज्ञानान्नानुत्तरोत्तरवर्ण
 ज्ञानं पूर्वपूर्ववर्णचारणान्ननुत्तरोत्तरवर्णचारणं वा। एवं च यथाक्रमानुरोधेन एव पिपीलिकाः यदि बुद्धिमारोह
 त्ति तथा क्रमानुरोधेन एव वर्णः पदबुद्धिमारोह्यन्ति। तथा च यद्यपि स्मरणं लक्षणेक प्रतीतिवर्त्तिनानां विशेषस्तथापि यो
 गपद्यविपरीतक्रमाभि मन्त्रयपेहया क्रमोच्चारितानां मन्त्रैर्विशेष इत्यत आह। निसानां च विभूनां च क्रमो नास्ति वा वा
 स्तवः। उपलब्धिनिमित्तो स्ति ताचेदे का कृतः क्रमः। वर्णानां निसविभूनां कालतो देशतश्च न वास्तवः क्रमानिया मकेः।
 सत्तामात्रेण तदङ्गो कारेति प्रसङ्ग इति प्रतिपत्तुपाधिको यमदो कार्यः। सा चेदे का स्मृतिरूपा कृतस्तर्हि नामरत्येकस्मृत्यु

ननवस्थादूषणप्रसङ्गः। किंचयथास्मृतिलक्षणं समवेतं तत्रैव तर्थाथप्रत्ययो नुपपन्निकमित्यासंस्काराख्याशक्तिनांतः क
 ल्हो कल्पते किंचयत्रास्मृतिलक्षणं समवेतं तत्रैव तर्थाथप्रत्ययो नुपपन्निकमित्यासंस्काराख्याशक्तिनांतः क
 नुयुज्यते न पुनरुक्त्यां स्मृतौ जननशक्तौ। नचास्येवास्त्वियमिति वा अभाएकैकवर्णानुपवेन स्वस्वविषयस्मृतिर्जननश
 क्तिश्चापरेतिकस्मना गौरप्रसङ्गता किंचादिहृषितेन तदनिष्टानभूते विदासवितामङ्गी ऊर्वता भवताप्यागतप्रस्यदीयेपथा
 तिननो विवादः। ननु ये यथास्ववर्णोहिताः संस्कारास्ते संभूय निखिलवर्णविषयकस्मरणं प्रसुवते। तथाचैकैकस्मृति
 समाशेहिणो वर्णः अर्थस्य वाचका इति न गौरवमा नवस्वभावविषयसिः। तथाहि संस्काराणां किंचिजातीयो साधने सजाती
 यापेक्षा नास्तीत्युच्यते किंचानेकविषयैकस्मृतौ नास्ति। इदमेकमिदमेकमित्येकैकविषयकानुपवदयादृक्ताविति। साचन
 दनुभवद्वयोजनितसंस्काराभावेव जन्मते। तदुक्तं भट्टपादैः। सर्वेषु चैतरेषु धानसंसर्ववादिनां। उदृष्टं समुच्चयज्ञानं क्रम
 ज्ञानेषु सस्वपि। नचेतदभूयेत्येकमदृष्टेषु नैव हि। शतादिहृषं जायेत तस्य पुच्चयदर्शनमिति नास्ति। नचैतदसादावेनेकविष
 यैकैकस्मृतौ संस्काराणां अयोभापेक्षा दर्शनात्। तथाचैकशः प्रत्येकस्मृतिजनकत्वेपिमिलितानां संस्काराणां भेदकवर्ण

पाहृहानां वर्णविषयानां क्रमाक्रमविपरितक्रमानि भिन्नानि कश्चिद्विशेष इति। ननु पूर्वपूर्ववर्णानुपवाः क्रमवन्न
 सत्क्रमन्यावर्णेष्वेकस्मृतिसमाशेहिषोपाधिकः क्रमः स्वीकार्यः। तथाचाहुमीमासावार्तिककारमिश्राः। पदा
 वदाधारणोपायावहनिष्ठेति सूत्रयः। क्रमयूनानि रिक्तस्वस्ववाक्यश्रुतिस्मृतिरिति। नकेवलमेकार्थप्रत्ययएव
 कंपदमिति अपदेशनिमित्तं किंचुक्रमादयोपीत्यर्थः। तत्रासस्वरस्यत्रक्रमः काः काजस्यत्रयूनानि रिक्तत्वे। इदं
 वृत्तिस्यस्वरः सारंगमागतानर्तकानि वाक्यं परमोपमिति श्रुतिः। गृह्यामीति ह्यहो नैव ह्येति पाणिनिस्मृ
 तिः। तथाचपूर्वानुपवक्रमेव स्मृतौ विशेषकः। तथाचाहुर्न्यायरीकाकारमिश्री अपि। अर्थप्रत्ययकारणत्वं च नव
 र्णमात्राणामपि नुक्रमयूनानि रिक्तत्वाद्युपहितानामित्यत आह। नानुभूतिक्रमाद्वर्णः क्रमिकाः स्मृतिराचराः।
 गोचरे नुपवेनास्यास्तत्क्रमस्तु उतस्तस्य। इयं पूर्वपूर्ववर्णानुपवजन्मा तावद्वर्णविषयिण्येका स्मृतिः। पूर्ववर्णानु
 पवानेव न गोचरयति उतस्तेषां क्रमा एव च प्राचीनानुपवोपाधिकोपिक्रमः स्मर्यमाणेषु वर्णेषु न विशेषक इति न
 तावद्वर्णसमूहा संवनस्मर्येयप्रत्ययोपपन्नैर्यथापपत्तिरिति। ननु प्राभाकरमते नुपवाः स्वप्रकाशादिति नक्रमः स्मृ

नोभासोतासंनहिज्ञानंस्वप्रकाशमिति ननु भोपि स्वप्रकाशः नस्याः स्वरूपत्वादविषयत्वाच्च। अथ स्वरूपविषया
 तिरिक्त-आत्मशः स्फुरतीति चेन्नैव तत्तु चेयेनद्वि कुर्वते। नवयं त्रिपुटी प्रसङ्गवादिनः न च नैरपिज्ञान। क्रमः। स्व
 प्रकाश इति स्वीक्रियत। ननु कार्यानुसारिणी कारणक-अना तथा चाहुतापि वस्तुनः स्थितः क्रमो विशेषकोव
 क्तमइति गाधानयेति दृश्यमाने-अएववर्ण-अश्वेदमिधेयप्रसयउपपद्यतेतदनेता नपहायादृश्यमानमनवय
 वकं स्फुटित्वं क-अनीयं प्रमाणभावात्। या चार्थप्रतिपत्तिस्तस्य माणत्वेनोक्ता सा-यो-याश्रयप्रस्ता। तथाहि-अ
 र्थप्रतिपत्तौ ससां नदनुपपत्त्या स्फोटप्रतिपत्तिः। स्फोटप्रतिपत्तौ चार्थप्रतिपत्तिरित्यत आह। इदं पदमिदं वाक्यमि
 मेवर्ण इति त्रिषु। प्रसयेषु स्फुटस्फोट एक एवानुचूयते। न क-अयाभ्यहं स्फोटं प्रसयहमेव त्वेनमवगच्छामि। तथा
 हि गोरि सेकं घटं गाधानये सेकं वाक्यमिति सर्वजनसिद्धो यमनुजवोनापेहवनीयः। तत्र पूर्वपूर्ववर्णग्रहणादि
 तसंस्काराया मनुसंहारबुद्धाववश्यमभिन्नवस्तुके समुल्लसतीत्येवर्णायानवत्त्वियमभिन्नवस्तुनिर्भासावुद्भिः परस्परम
 तिरि-अमाना-अनोवर्णवगोचरयिनुं-अहति। तादृशबुद्धिर्विषयेवस्तु-येकस्मिन्नेकत्वनात्। तस्यवायात्तानचवन्मि

त्वयो

निबुद्धेर्दशावपदमिति वाक्यमिति बुद्धेर्वर्ण एव विषया भवन्तीति वाच्यं। तत्रैव कदेव रमेशने कबुद्धि विषयस्वस्यैकार्थ
 प्रत्यायकत्वादिवोपादेरेन नुसंधानात्। अत्र पदस्फोटवादिनोपि मतशमर्थनामपदमिति बुद्धेरेत्युक्तं। वस्तुवस्त्व
 नवयवः स्फोट एव वाक्यार्थवाचक इति मुख्यस्फोटवादिनो मतमात्रे चेदंतत्समाकदा चिदाक्यमिति कदाचिद्विद्य
 । तेषां नीतिक कदाचिदेतव नोक्ता इति बुद्धिरेदति। तत्रायेतावदेकबुद्धिरैकत्ववगादिन्या एकमेव चिदिदे
 स्तु प्रातीयमानं कारणमि सुपपादितम्। अंशद्वयमवशिष्यते। तत्रेवदत्तं गाधानयेति त्रिभिः पदैः पारमार्थिकवि
 शिष्टपौर्वीपथे ए-अंवाक्यस्या तदा-आनयगां देवदत्तेनियुक्तेन स्यावयविनोभद्वा तज्ज-यार्थप्रतीतिरुहणा
 र्थक्रियानस्यात्ताधत्तेषुकलेपापूदकाहृणादिवत्। तथायदि देवदत्तगाधानये सत्र पारमार्थिकाः। क्रमविशेष
 विशिष्टा-अष्टौवर्णवा-आरम्भकाः स्फुटतागां देवदत्तानये सत्र सप्तवर्णाभिन्नकमांश्चेति ततो नार्थप्रसयः स्यात्
 तस्मादूर्णपदविना गमाविषयद्वीहृ-सप्तवर्षु-आर्यमाणेषु नुस्यतः कश्चिदर्थप्रसयोपयिको वाक्या-मानवय
 वोनित्यः स्फोटोद्गी-क-अइति। ननु मा भूवनवाक्यमिति बुद्धेर्वर्णविषयाः एतेवर्ण इति बुद्धिः सर्वजनीवनानेका

का एक धर्मस्मात्वाक्यात् स्फोटो विषयः । न च वन एते वृक्षा इति वत पटे एते तत्र व इति व च वा के एते वर्णा इति प्रत्य
 य इति वा अन्तः । प्रवर्णो लभ्यवर्ण समवेने वा के वर्णो पराक् क्र बुद्धि रजा वाता दृष्टा हि तदा स्मृति तदुपरागवती बु
 द्वि वने वृक्षा इति त समवायि निपटे तत्र व इति नैतदुभयं प्रकृते स्म नङ्गीकारादिसत् आह । निसाना वयवा वर्ण
 नाप्यनिसा इहो चिताः । विवर्त्ताः केवलं तस्य प्रपंचाच्च स एव यथा १० । इह निसे स्फोटो निविप्रवश्च वर्णो नावयवा
 उचिताः । अवयविभूत परिमाणत्वादवयवानां नाप्यनिसा स्तथा । अवयविनो निसस्यावयवा संभवान्ता । अतः
 केवलं तस्फोटस्य विवर्त्ताः । एवं च प्रमां रूपा वर्णो परागवती भीर्मभूदां निरूपा च स्वेवानववस्तु तस्तेद्रूपेण तस्य
 मवायिकारणन्यावात वदु पराक् बुद्धि । इति नियमः शुक्ले रपि रजतो पराक् । बुद्धि विषयत्वात् । तस्माद्विवर्त्ता विहा
 नस्य परमार्थतः स्फोट रूपस्याविद्या कस्मिन्नेन वर्णविवर्त्तनत तदुपरागवती प्रत्याख्यात विरुध्यते । न च वर्णानां क
 चिदप्यभावाच्च विवर्त्त इति वा अं । काप्यसतां घटादि प्रपंचानां निवृत्त्यवभासोपपत्तेरित्यत्रे यद्विस्तार इत्याह
 प्रपंचा इति । ननु यदि वर्णैर्निर्माणवयवः स्फोटो भव्यते । तदा कथमस्मादविलक्षणं हिलक्षणं तत्र दर्शयति प

त्तिरित्यत आह । यथा मणि रूपाणां दोमुखमेक मनेक मने कथा । नैवैव धनिषु स्फोट एक एव विविधते ११ ।
 यथा मणि रूपाणां छदर्यणां दोमुखं नियतग्रावा स्थानमपि नियतगो रदिवर्णमपि नियतचित्तस्यादि परिमा
 लमपिः एते कविधस्थानवर्ण परिमाण निवाजिने मपि निवमिच प्रतीयते । नथानत त्रयत्न जिनेषु धनिषु स्फो
 ट एकोपि नाना वर्णो स्तेव निरवयवोपि प्रतीयते सा च यव इव निघमानः । तथा च वाक्य स्पष्टादेरर्थस्य वाचक
 स्य स्फोटस्य जेद ओपाधिकः । अत एव शब्दार्थयो रजेरमादित्थं नै । ननु गौरिति बुद्धिः पूर्वा नुभूता न कारही न
 वगाह तेन तदतिरिक्तं स्फोटं । यदि कागो रदिविलक्षणमवभासवे तदा न कारादि रूपिनः प्रत्ययः स्यात् । नहि च
 एव भीर्महिषरूपितवगाहमवगाहते । यदि चास्याधियोयतिरो विषयः स्यात् तदा रकारय इव गकारादयोपि
 आतेर्तिरित्यत आह । स्फोटो वर्णतिरिक्तो पितृतादात्म्यमुपयिजाना प्रत्ययो जायते तस्मादसौ तद्वर्णरूपि
 नः । यद्यपि वर्णं व्यो वर्णतिरिक्तः स्फोटस्तथापि रवाध्वान्त तत्र हर्णनादात्म्यमुपगच्छति तस्मात्तत्र हर्णरूपि
 प्रत्ययो जायते तदकाररूपिनः । वगाहमहिषयोः स्तुनाभिमानविवर्त्तभाव इति नानयो स्तादात्म्यबुद्धिः । ननु प्र

सेकमभिभंजकलेधनीनां प्रथमदिबधनेः स्फोटप्रतीतिस्तन्मात्रनिबन्धनत्वाच्चाथप्रतीतिरूपपन्नौहिनीयादी
 नामानर्थकमित्यत आह। पूर्वपूर्वाभूतं यथावनासचिवेति मोचेन सिस्फुरति स्फो रत्नत्वमिव स्फुटम्। अंज
 यन्नोपि हि प्रत्येकमिमेधनयोर्नद्वेगवस्फोरात्मानमवभासयितुमीशनेपि लीषड्पुनश्चाचपूर्वपूर्ववर्णमिभ
 क्रिजनिनसंस्कारसहितचामवुद्धौ स्फुटं। तत्र च कास्ति स्फो रत्नत्वमिति प्रागनुसन्नाया स्तरनंतरमुसाद्यर्थवियः
 तिनीचोपाधानर्थकमप्यप्राचांतरभावेन जनिनसंस्कारपरिपाकाभावेनानुग्रहाभावाद् अस्मिन्नेतत्तद्वज
 नेऽहमत्वात् यदाह नृहृदिः। नौदेरोहिनवीजायाम्-सेनधुनिनासह। आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दवधार्यत
 इति। यथारत्नपरिहिणः पुनः पुनरत्नं बोद्धमाणाभ्यास्तदर्थनिर्णयैकं रत्नस्वरूपमवगाहमाना अपि न सहंसे
 वसमाना समानजायतीय आवृत्तत्वमवसाययन्ति किं नुप-अवददर्शनजनिनसंस्कारसचिविचरमचेतसिच
 कास्तिरत्नं। ननु पूर्वपूर्ववर्णबुद्धौ वीषच्चरमवुद्धौ नुस्फुटनं स्फोटो न संभवति चामज्ञानकाले प्राचा प्रत्यया ना
 मतीतत्वात् न काले चामज्ञानस्या नागतत्वादिति ना सतां प्राचा मसता चामवर्णनोपकारः। नच निर्भागे पदोत्प

निवाक्यास्तनिवास्फोटे गृहीते किंचिदस्या गृहीतमवशिष्यते यदयह एतद्वक्तृत्वमा नापि सपारोपः। सा मा-यवि
 शेषभावाविराहात् नहि स मा-मा-सनाप्यगृहीताशुक्ती जतसा मा-योरोपविषयः। तस्मै द्वौ रिसनुसंहारबुद्धिः
 परस्मादवृत्तवर्णहृपावगाहिनी नवर्णानुविद्धे कवस्तुगोचरेत्यत आह। नाधिष्ठानं विना धस्तप्रतीतिरूपजाय
 ते। तस्या सारस्या ध्यासरति सर्वसमंजसमा वर्णगारयोपिविवर्तस्ति वाधिष्ठानं चेत्-यत्पुण्यद्वयसम्यग्भक्ता
 स्तज्जनिस्फोटज्ञानमेव किं नुना सावर्थप्रतिपादकरसुस्फुटसु-अते। यदानुप्राचीनप्रत्ययप्रचयपरचिन
 भावनापरिपाकसंबलिते चामचेतसिस्फुरति न दार्थप्रतिपत्तिहेतुरिति स्फुटमभिवाक्तः स्फोटसु-अतेरति
 यदा पूर्वपूर्ववर्णोप-संदिग्धश्चरमवर्णबुद्ध्यां नुनिनरानिश्चयेन ग्राह्यः। तथा हि। कमलमित्युक्ते ककारमका
 रानुभवेपि किंकमलीयः स्फोटः कमनीयो वति सदेहो नापगच्छति तावदावन्न चामोलो नो वा नुभूयते। तस्मादी
 पत्वनिश्चितचमेव स्फुटतरत्वमा-अतएवा-सबुद्धिनिर्ग्राह्यं संभूतकमस्वरूपं स्फोटमाहु रत्नकारिका धनिकाश
 दयः। एतेनानंशस्यानिरविलसा मा-यविशेषविरहिणः स्फोटस्य स्फुटावभासो न संभवतीति निरस्तम्। अथ प्र

प्रतीत्यनुरोधेन नक्तमनस्याविद्यकस्यावश्यकत्वादिति। ननु वर्णविवर्त उक्तास्तदा मिथ्या भूतैरपीभिः कथं
परमार्थभूतस्य स्फोटस्य प्रमाहोति निश्चयो मिथ्या भूतपरमार्थभूतस्य निश्चयार्थनादिसत्-आह। सत्यस्फो
टप्रमोदेति मिथ्यावर्णविभासनः। आरह्यनस्य नो हस्तिबुद्धिरिव न रूपमा। हरेर्वर्तमाने वनस्य नो बुद्धे नदीपवशा
ज्ज्ञाता वा मिथ्या भूताया अपि हस्तिबुद्धे यथा प्रवृत्तिद्वारा न रूपमा उदेति तथामिथ्या भूतवर्णविभासादपि सत्यस्फो
टप्रमोदेति भावः। ननु यथा प्राचीनवर्ण-अमर्तं चरमस्तु ननु यथा च नासहितः। स्फुटतो स्फोटप्रवजासयेति तथा
पूर्ववर्णः प्रत्येकममर्तां चरमस्तु नक्तमस्तु स्फोटसहितो व्यक्तामर्थधियमेव किं नाधेत् किं तादृशानवयवस्फोट
कमनेयसत आह। प्रसक्तज्ञाननियता व्यक्ताः अक्तावभासितान जायन्त जायन्ते अन्ते च न मानधीः। गोपिकेप
दमिति प्रसक्तस्य स्फोटस्य अक्ताः अक्तावभासितत्वमपि व्यक्तितारतम्यं संभवति न पराहस्याभिधेयज्ञानस्य।
तथा हि शुक्तिसंपुटा सुयक्ते नमुक्ताफले भवति मरीकाणां प्रथममव्यक्तं दर्शनं ततो व्यक्तं ततंतो व्यक्तं तम
मिसु नवमार्गागातं। शुक्ति संपुटा तः स्थिते नु-अमुष्मि ननु मेवेनेदमपि व्यक्तितारतम्यमियमनुभवसिद्धमा

प्रत्येकप्रमाणस्य प्रमेयसद्भावमात्रनिर्भासा यप्रवृत्तत्वात् एवं च प्रमाणतज-या बुद्धिरसन्निकारणे न जा
यन् एवास्तितु कारणे जायते चेन्नदा अन्ते वेति न स्फोटार्थधियोः समानयोगे हेमनेति। एतेन स्फोटमंजकत्वे
विवर्णनाप्रत्येकसमुदायविक-आवकाशः। तदुक्तं। यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः। सोपि
पर्यनुयोगेनैवानेन वियुज्यते इति निरस्तमो स्फोटार्थधियोः प्रकृत्यपरोक्षतया तद्व्यंजकत्वे वागानां स
प्रत्वाभावात् ननु तद्विषयताः पदमिति-या यस्तु-अस्यार्थः। त एव वर्ण एव चिजत्तयताः पदेन स्फोटारम्भ
मिति। ततो न वर्णविनः पदात्मा स्फोट इत्यत आह। यत्रानुवृत्ते आवृत्तिरस्य तस्मात्समिधने। नदीदीनजरे
यादिधेववर्णेषु तदिहा। यस्मिन्नुवर्तमाने यद्वा वर्तने तस्मात्समिधने। यथा सुवर्णवयवेषु नुवर्तमानेषु
व आवर्तते कटकमुकटादिः। एवमनुवर्तमानेषु वर्णेषु आवर्तते पदात्मानो नदीनजरा एते आदयः स्फोटाः
अनस्तेपि पदे-आदिनादिति। ननु तथाप्येकपदमिदमेकत्वधीनेकवस्तुव्यस्तेपकं प्रमाणं। अपि नु अपदेशमा
त्रनिमित्तमिति। यथा कोटुरगादिषु वंशकाशो ककिंशुकादिषु कश्चिद्वैरिभिर्धंसादिरेकारादिश्चापाधिः

सेनावनमिति अपदेशमात्रजनकस्तथात्राप्येकार्थप्रत्ययेन तुल्यमेकार्थसंबन्धात्मानं वास्तुपाधिः। नचैक
 पदत्वे एकार्थप्रतीतिहेतुत्वमवगन्तमभवगते चतस्मिन्नेकपदत्वमित्ययो-याश्रय इति। वा-यापूर्वमेकपद
 तावधारणानभ्युपगमात्। नहि पदावधारणाधीनः संबन्धाधः किं नदधीनदधीनपदज्ञानं। तथाचाहु
 द्वितीयदीकायां वाचस्पतिमिश्राः। एकस्मृतिस्मारेहिणामस्तस्यार्थावबोधे सुज्ञानत्वादिति। एकस्मृतिवि
 धयानेकवर्णस्य चत्वारिंशत्संकेतयहस्यापि सुकरत्वं। तदेतत्कालं चपदमिति कारकशब्दप्रवृत्तिः। इतरथास
 र्वेष्वेकार्थकपदेषु दुर्गमितरेतराश्रयत्वं स्यात्। तस्मादपदेशमात्रानुभूतवर्णसंकलनात्मिकायां स्मृताव
 प्रथमानः प्रथमानवर्णोपमेदं ननशब्दः पदात्मा स्फोट इति वक्तुं। किं च गौरित्येकेनेत्यत्र भासमानमोपाधि
 केमेकत्वमस्यामेव भासमानं स्वाभाविकवर्णानां त्वं नवाभिनुमु सहेतौ नह्योपाधिकं सिंहत्वं स्वाभावि
 केरत्वं बाधते। अतएवनेकत्वनात्तयोविशेष इत्यत आह। प्रमानजायते तावयावन्न ज्ञायते पदं। पदं
 हि ज्ञातं कारणं सर्वस्वी। ऊर्वते बुधाः ॥१९०॥ नखलु अज्ञानपदस्वरूपावधिः। पदादर्थमुपवबुध्यते। सारंगमा

गते साहै सेति पदमज्ञानतो निमित्तार्थप्रतिपत्तिविहारादिति। रूपकपदस्वरूपावधिः पदादर्थमवबुध्य
 तेहि यतः सर्ववादिनः पदं स्वभावाप्रतिकारणमिति मयैतत्तथैकार्थसंबन्धात्मानमप्येकपदत्वं नापादय
 तितथाहि कर्त्तानां केवलानां पदभावमनापन्नानामर्थप्रत्यायकत्वे मुक्ते मोक्षारितानामपि न अपादकत्वं स्या
 त्। असंबद्धानां प्रत्यायकत्वे यतः अतश्चित्तयस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतिः स्यादित्यवश्यं संबन्धो वा-मः। स
 चपदत्वमापन्नत्वे वर्णानां संबन्धनितचपदत्वं नतोदशस्फोटप्रतीतिः। संबन्धात्मानासदत्वं कल्पने ध्रुवम
 यो-याश्रयः। पदत्वं संबन्धिते सति आत्मानमात्माना चपदत्वमिति। अवस्थितमेव नुवाचकत्वमात्मा यत इति।
 यत्तु लोकादनी कारणे कृमा एकं पदमिति धीरेकस्मिन् नत्वा वच्छेदोपपद्यते तत्रैकस्मिन् नत्वा वच्छेदः।
 पदत्वं नानास्मिन् नत्वा वच्छेदोपपद्यते प्रयो जकः स्वीकारणीयत्वात्। अथवा स्फोटत्वा विशेषः। येषु स्फोटो
 योवाक्यस्फोट इति विचित्रमवधारत्वे अतः कथं स्यादिति तत्रा सुबन्ततिर-तयो-नुगतस्यैकस्य पदत्वावच्छे
 दकस्य वक्तुमशक्यत्वात्। अ-यनात्तस्य गौरवेण वच्छेदकत्वाभावात्। नच संख्यावाचकं प्रत्ययत्वमवगन्तुं

नमिनिवा अमा प्रथयत्स्यैकपदत्वावच्छेदक स्यानुगतस्या जायताती प्रयत्नेनेनार्थस्य वर्धस्य प्रकृत्यादि
 साधारणतयातिप्रसङ्गात् एक इ सादौ स्वार्थ प्रसयेऽभासेश्चावि नक्त्यंतवर्णा निमग्नत्वस्य परस्कार मे
 वरुणजनकत्वादि नक्त्यंततद्वर्णा निमग्न परस्फोट एव का इ लादिमहिम्नावाक्यार्थमस्त्वान्नासे परस्फो
 ट इति मते वाक्यस्य न विवर्तनं प्रतीकरः ॥ नित्य निखयववाक्य स्फोट वादि मते विनक्तवर्ण रूपपदस्य वि
 र्त्तव्ये हो वा जायता तस्मादेकत्वबुद्ध्या नौ पाधिका वाधितेयं वर्णनना त बुद्धि विवर्तनं मा लम्बमाना धिष्ठानं स्फोटमे
 वावसम्बन्धेति युक्ते मु सश्यामः किं च गोरित्यत्रा वाधितोप्येकत्वधीर्यदि प्रत्यक्षा पक्षे पिनांत त स्वसिद्धान्त आद्या
 मो हा वस्माद्रेण मो पाधिका स्या तदा सर्वत्र यत्किं चिदे को पाधिसं वधत् या काप्येकत्वबुद्धिः पारमार्थिकी न स्यात् त
 दिरु न त्रिवंधन द्वित्वादि प्रतीतिरपि विरुद्धै र्यमैवेदं जगत्पद्येन सत आहा गोरित्येका वभासे स्मिन्नुपाधिकं विदि
 च्छतां न भवेत्किं चिदप्येकं न च नाना पितद्विना ३ च्छतां वादिनां किं चिदस्तु न द्विना एकं विना अथ आभनानुसार
 णपद प्रक्रिया तत्र प्रथमवर्णस्यो सादस्तेन च द्वितीयवर्णा क्तानेस्त संका रस्यो सद्यमानतेत्येकः कालः ॥ ततः ॥ संका रस्का

रस्यो सादस्तेनो द्वि तवर्णज्ञानस्यो साद न पूर्ववर्णानुभवजनित संस्कार स हि तेन द्वितीय संस्कारस्यो सद्यमानता पूर्ववि
 नश्यतेत्येकः कालः ॥ यद्यप्यु सद्यमानताऽ सन्निका ण सां नि अविनश्यता विनाश काराण संनिधं द्वि ती यवर्ण एवेति न
 कार्यकारणभावस्तथापि पूर्वपूर्ववर्ण संस्कारो साद विनाशो प्रनिका णत्वमस्यैव ॥ ततो द्वि ती यवर्ण संस्कारस्यो सादो द्वि
 ती यवर्ण ज्ञानविशयनता प्रथमवर्ण ज्ञानस्य विनाशो सवर्णानुभवस्यो सादः पूर्ववर्णद्वयानुभवजनित संस्कारद्वयेना स
 वर्णानुभवसहकारिण पूर्वपूर्ववर्णद्वयविषयस्मरणस्यो सद्यमानतेत्येकः कालः ॥ ततः संकेतस्मृतेरु सादस्तेन द्वितीय
 स्मरणस्य विनश्यता अ सवर्णानुभवस्य विनाशः पदार्थ प्रतिपत्तेरु सद्यमानतेत्येकः कालः ॥ ततः पदार्थ प्रतिपत्तेरु स्याद
 तत्स्मरणस्य विनाशः संकेतस्मृतेर्विनाशस्य संकेतस्मृतेर्विनाशस्य संस्कारस्यो सद्यमानतेत्येकः कालः तत्संस्कार
 स्यो सादः पदार्थ प्रतिपत्तेर्विनश्यता संकेतस्मृतेर्विनाशस्य संकेतस्मृतेर्विनाशस्य संस्कारा द्वितीयः ॥ य
 द्यप्यस्यां प्रक्रियायां संकेतस्मृतिमपय एवा सवर्णानुभवस्य स्मरणो न विनाशितत्वा न्न पदार्थ प्रतिपत्तिं प्रनिका णत्व
 संभवस्तथाप्य सवर्णानुभवस्य परस्मरणदिः सर्वा व्यापार एवेति न दोषः ॥ अथ वाक्य प्रक्रिया ॥ अ सवर्णानुभवस्यो

सादः स्मरणस्य विनश्यत्ता नतः संस्कारपद प्रतिबंधानयोः सद्यमानेनैकः कालः अथनयोः सादः सावपदप्र
 निसंधानात्सासमयसंस्कारस्योद्बोधः संवधस्मरणस्यो सद्यमानतासंस्काराद्विचित्रप्रत्ययविनश्यत्तेनैकः कालः
 अथसंवधस्मरणस्यो सादो विचित्रप्रत्ययस्य विनासः पदप्रतिबंधानस्य विनश्यत्तेनैकः कालः एवं च पूर्वपूर्वव
 र्णानवस्थविनश्यदविनश्यदस्थयोश्च स्मृत्यनुभवयोर्वलेन श्रोत्रसंस्काराभ्यां सन्न सवर्णाः सन्नः पूर्ववर्णाः त
 दवगाहि स्मृत्यनुभववर्णो विचित्रः प्रत्ययववाक्यार्थप्रत्ययहेतुर्गतिः तथा चतार्किकमनभदनवातिक कोरण
 दर्शितमा विवरुपांतां बुद्धिं सदसद्गणौ चराम् केचिदाहु यथा वर्णगृह्यते सः पदे पदे इति तत्र पदप्रक्रियायां
 पूर्वपूर्ववर्णानुवाचितभावनारूपस्य तज्जस्मृतीनां चतारवर्णविषयसमूहा लं च न स्मृतिद्वयानार्थप्रसायकत्वं
 मियसंलक्ष्यपादितमा वाक्यप्रक्रियापिन प्रामाणिकी अ-सवर्णानुभवात्वा चीनस्मृतिनिचयसहितादपियुगप
 त्स्मृतिरनुभवेन सदगुणपदसुनुमर्हति नवन्याययुपदुत्यादः प्रत्ययानाकरणास्य प्रत्ययाप्याय उल्लाप्यो दिति तथा चत
 त्वविद्वेन एव न संयहमाहुः ना-सवर्णश्रुतिः स्मृत्यतीता वाक्यार्थवोधिनी न स्मृतिस्तदपेक्षत्वाद्योग्यं न चानयो

रिति प्राचीनस्मृतिसमये सवर्णानुभवो नास्ति अनागतत्वात् अ-सवर्णानुभवसमये प्राचीनस्मृतिरेव नास्ति अ
 तातत्वादिति तस्यार्थः द्वितीयटीकायामप्युक्तं वाचस्पतिमिश्रैः अपि चैयम-सवर्णश्रुतिः स्वार्थसंकेतस्मृति
 सापेक्षोत्तरनपेक्षावार्थविषयमावृत्ते आद्यसंकेतस्मृतिवर्गले सवर्णश्रुतिरुपरतादृशिकत्वेन तिकया स्मृति
 रपेक्ष्यता अ-सवर्णश्रुतिसमये च संकेतस्मृतिरनागतेति किम-सवर्णप्रत्ययोऽपेक्ष्यता संकेतस्मृत्यनुपेक्षत्वं
 गृहीतसंकेतस्योपि प्रथमवर्णश्रवणोर्थप्रत्ययप्रसङ्ग इति तस्मात्सदस्कोटादावप्यस्कोटादार्थप्रत्ययति
 स्थितम् अतएव शब्दप्रभवत्वमाख्यायते जगतइत्येव च विस्तरः अतएव चागमेषु शब्दब्रह्मयद्विरेहकृतिन
 श्वेत-यमंतर्गतंतदो मादनिशंशशब्द सदनवाचापधी शंभहइत्याद्युक्तमित्यलमतिविस्तरेण प्राक्तनस्मृतिमु
 क्तानामालालस्य विनिर्दिता विदुषामपि भांकेहे भासतामसतामपि क्रियाकारकभावेन य सर्वत्रावुक्त्य
 ते सप्रत्यगासाजयति शब्दब्रह्ममयं मदः शब्दब्रह्माभिधानं श्राव्यकारस्य संभनम् श्री कृष्णशेषविदुषा
 स्फारतत्वं निरूपितमा विदुः सदसद्गणिककारिभिः सह हागमः नागविदुषा हि नैदू पितं वास्तुभूषितम्

॥ श्री कृष्णशेषविरचितं स्फोटतत्वं समाप्तं ॥

